

Joanna Panek

Uniwersytet Jagielloński

Kancelaria Adwokacka Joanna Panek

j.panek@kancel-adwokacka.pl

Wielokulturowość z punktu widzenia prawa Atrybuty religijne w przestrzeni publicznej

STRESZCZENIE

Przepisy szeroko zakreślają ramy wolności wyznania, umożliwiając jednocześnie jednostkom publiczne uzewnętrznianie swoich przekonań religijnych i światopoglądowych. Jak jednak pokazuje analiza regulacji prawnych i orzecznictwa możliwe są w tym zakresie ograniczenia. Dotyczy to zarówno wolności wyznania od strony pozytywnej, jak również od strony negatywnej. Ważne jest ustalenie, w jakim zakresie dany symbol w dalszym ciągu pozostaje atrybutem religijnym, a w jakim inne jego funkcje i rozumienie zostają uzewnętrznione. Konieczne jest uwzględnienie kontekstu kulturowego, historycznego czy uwarunkowań, dla których doszło do ograniczenia.

Funkcjonując w społeczeństwie człowiek zawsze będzie egzystował w sąsiedztwie określonych przekonań światopoglądowych i religijnych. Istotne pozostaje w tym zachowanie umiaru – zarówno w uzewnętrznianiu swoich przekonań, jak również w postrzeganiu przekonań innych osób. Tylko w ten sposób możliwy będzie harmonijny i pokojowy rozwój społeczności, umożliwiający unikanie zbędnych konfliktów na tle wyznaniowym.

SŁOWA KLUCZOWE: religia, atrybuty religijne, przestrzeń publiczna, wolność wyznania, ograniczenie wolności religijnej

ABSTRACT

*Multiculturalism from the legal point of view
Religious attributes in public space*

The law sets the boundaries of religious freedom broadly, thus allowing individuals express their religious and philosophical beliefs in public. However, as shown by the analysis of legal regulations and case law, restrictions in this matter are possible. This applies both to the positive and negative aspect of religious freedom.

It is crucial to determine to what extent a given symbol still remains a religious attribute and where its other functions and understanding are exposed. It is necessary to consider the cultural and historical context as well as the reasons for restrictions.

Functioning in society, one will always live among certain beliefs and worldview. It is important to be moderate – both in manifesting one's beliefs and in perceiving the beliefs of others. Only in this way will the harmonious and peaceful development of the community be possible, allowing to avoid unnecessary religious conflicts.

KEYWORDS: religion, religious attributes, public space, freedom of religion, restriction of religious freedom

Wprowadzenie

Temat wielokulturowości wynikający ze współegzystowania na danym obszarze różnych wyznań jest tematem aktualnym z uwagi na coraz bardziej zróżnicowane społeczeństwo pod względem kulturowym i religijnym. W 2015 roku w Polsce istniało 178 zarejestrowanych wyznań¹. Największy odsetek wśród ludności stanowią katolicy (ok. 33,3 mln wyznawców), a następnie prawosławni (ok. 506 tys. wyznawców) oraz protestanci (ok. 134 tys. wyznawców). Stosunkowo dużą grupę stanowią również Świadkowie Jehowy oraz inni wyznawcy nurtu badaczy Pisma Świętego (ok. 125,2 tys. wyznawców). Mniej jest muzułman (ok. 5,8 tys. wyznawców) oraz wiernych religii daleko wschodnich (ok. 4,7 tys. wyznawców)².

Możliwość manifestowania atrybutów religijnych w przestrzeni publicznej wiąże się nieodłącznie z zagadnieniem wolności wyznania.

1 *Wyznania religijne w Polsce 2012-2014*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016, s. 11.

2 *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2016*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017, s. 197-198.

Należy przy tym zwrócić uwagę, iż przyjmuje się, że na wolność wyznania składają się trzy warstwy³. W pierwszej kolejności jest to prawo każdej jednostki do wyznawania religii wedle własnego wyboru, w tym prawo do zmiany religii lub braku poglądów religijnych. Warstwa ta skupia się na indywidualnej wolności mającej znaczenie w zasadzie wyłącznie w sferze prywatnej. Na powyższy element nakłada się wolność wyznania rozumiana w sposób kolektywny, umożliwiającą tworzenie wspólnot religijnych, wspólne wyznawanie wiary oraz obchodzenie uroczystości religijnych. W końcu trzecia warstwa obejmuje prawo do organizowania wspólnot religijnych, posiadających własną strukturę i zasady funkcjonowania⁴.

Zagadnienie atrybutów religijnych w przestrzeni publicznej jest złożone. Z jednej bowiem strony należy wziąć pod uwagę ich obecność w instytucjach publicznych takich jak urzędy, szkoły itp.⁵, z drugiej zaś – możliwość posługiwania się takimi przedmiotami przez osoby indywidualne, manifestujące w ten sposób swoją przynależność wyznaniową. Problematyka ta budzi wiele emocji i od kilkunastu lat na jej tle toczą się dyskusje⁶, które skupiają się na kwestii, na ile obecność symboli religijnych określonego wyznania może naruszać prawa i wolności osób o odmiennej religii i światopoglądzie.

---

3 R. Torfs, *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej z perspektywy Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisz, M. Zawiślak, M. Ordon, Lublin 2016, s. 12-13.

4 Ibidem.

5 W wielu krajach europejskich kwestia obecności symboli religijnych w instytucjach państwowych jest poza uregulowaniami prawnymi i opiera się na zwyczaju. Przykładowo w Hiszpanii możliwość ich umieszczania wynika ze zwyczaju, a szcztatkowe regulacje można odnaleźć w sposobie składania przysięgi przez funkcjonariuszy publicznych lub złożenia obietnicy na swoje sumienie i honor podczas obejmowania urzędu (por. J. Martínez-Torrón, *Pojęcie religijnej neutralności państwa w odniesieniu do obecności krzyża w przestrzeni publicznej w Hiszpanii*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. Piotr Stanisz, Michał Zawiślak, Marta Ordon, Lublin 2016, str. 83-97). Podobnie jest na Litwie – wobec braku regulacji zagadnienia symboli religijnych w instytucjach państwowych przyjmuje się, że nie jest to ani obowiązkowe ani zakazane (por. K. Meilius, J. Juškevičius, *Publiczna obecność krzyża z perspektywy litewskiej*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisz, M. Zawiślak, M. Ordon, Lublin 2016, s. 119-142). Nieco odmiennie jest we Francji, gdzie od dawna następuje stopniowa laicyzacja i wprowadzane są przepisy mające na celu całkowity rozdział państwa od kwestii wyznaniowych (por. P. Nelidoff, *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej: Francja*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisz, M. Zawiślak, M. Ordon, Lublin 2016, s. 51-63).

6 Szczególnym asumptem do wszczęcia dyskusji o możliwość umieszczania krzyża w instytucjach były orzeczenia Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w sprawie *Laudsi vs Włochy* z dnia 3 listopada 2009 roku, wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 roku, skarga nr 30814/06.

1. Regulacja wolności wyznania na gruncie prawa europejskiego i orzecznictwo sądów europejskich w zakresie atrybutów religijnych w przestrzeni publicznej

Podstawowym aktem regulującym kwestie wolności wyznania na poziomie europejskim jest Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁷, która w art. 9 ust. 1 zapewnia wolność myśli, sumienia i wyznania. Prawo to zostało sprecyzowane w ten sposób, że obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Wolność ta podlega jedynie ograniczeniom wynikającym z przepisów ustawy i koniecznych w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Do 1997 roku w ramach prawodawstwa unijnego pomijano kwestie wyznaniowe i wynikające z tego wartości religijne. Było to efektem pluralizmu religijnego i kulturowego członków Unii⁸. Z tego względu kwestie te pozostawiono w całości do regulacji państwom członkowskim. Z drugiej strony brak zainteresowania Unii Europejskiej regulowaniem tej materii wynikał z przyjęcia francuskiej myśli liberalnej zakładającej, że podmiot ten ma stanowić świecką organizację, co powinno być osiągnięte poprzez eliminację przekonań religijnych, światopoglądowych oraz filozoficznych z zakresu jej zainteresowań⁹.

W kolejnych latach kwestie związane z religią były poruszone w kilku aktach prawnych¹⁰. Istotny w tym zakresie pozostaje przede wszystkim art. 10 ust. 1 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej¹¹ wskazujący na prawo każdej jednostki do wolności myśli, sumienia i religii. Regulacja ta wskazuje, że prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań

7 Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Dz. U. z 1993 roku, Nr 61, poz. 284 ze zm., dalej jako EKPC.

8 A. Aleksiejuk, *Wolność religijna i poprawnność europejska*, „Elpis”, 14/25-26 (2012), s. 108.

9 Ibidem.

10 Warto w tym zakresie sięgnąć do Traktatu o Unii Europejskiej w wersji znowelizowanej (1997), Deklaracji 11, zwanej klauzulą do Kościołach dołączonej do Traktatu Amsterdamskiego (1997), Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej (2000), Białej Księgi na temat rządzenia Europą (2001) czy Traktatu Konstytucyjnego (2004).

11 Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE. C 2010 Nr 83, s. 389.

oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach. Jednak z uwagi na treść art. 17 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej¹² zapewniającego poszanowanie dla statusu kościołów, stowarzyszeń oraz wspólnot religijnych, przyjmuje się, że nie będzie możliwe stworzenie unijnego prawa wyznaniowego¹³.

Istotną rolę w kształtowaniu się pozycji atrybutów religijnych w przestrzeni publicznej odgrywa orzecznictwo sądów europejskich. Upraszczając problematykę zakresu kompetencyjnego sądów europejskich i ich wzajemnych relacji można wskazać, iż Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej uprawniony jest do rozstrzygania sporów dotyczących naruszenia prawa przez instytucje unijne, zaś Europejski Trybunał Praw Człowieka¹⁴ w sprawach złamania praw człowieka przez państwa członkowskie¹⁵.

Jednym z wyroków budzących spore zainteresowanie, a jednocześnie ważnym z punktu widzenia problematyki była sprawa *Lautsi vs Włochy*. W roku szkolnym 2001/2002 dwaj synowie państwa Lautsi zostali zapisani do szkoły publicznej *Istituto comprensivo statale Vittorino da Feltre*, w której na ścianach w salach lekcyjnych wisiały krzyże. Rodzice chłopców chcieli wychować synów bez narzucania im jakiegokolwiek religii. W związku z tym zwrócili się do szkoły o możliwość usunięcia symboli religijnych, na co szkoła nie wyraziła zgody. Państwo Lautsi poddali spór pod rozstrzygnięcie krajowych organów, które jednak nie dopatrzyły się naruszenia zasady świeckości państwa poprzez umieszczenie krucyfików w szkołach. W postępowaniu krajowym przyjęto, iż krzyż stanowi symbol historyczno – kulturalny państwa włoskiego i wyraża zasadę równości, wolności oraz tolerancji.

Matka chłopców wniosła skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (skarga nr 30814/06), w której zarzuciła, iż umieszczanie

---

12 Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864.

13 M. Rynkowski, *Krzyż i inne symbole religijne w prawie Unii Europejskiej. Uwagi o konsekwencjach przystąpienia Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Czy Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wydałby inne orzeczenie w sprawie Lautsi?*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisz, M. Zawiaślak, M. Ordon, Lublin 2016, s. 23-24.

14 dalej ETPC.

15 M. Rynkowski, *Krzyż i inne symbole religijne*, s. 31-33. M. Rynkowski dokonuje w swoim artykule dalszej analizy wzajemnych relacji pomiędzy Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej a ETPC, w tym dopuszczalności odwołania od orzeczeń jednego z Trybunałów do drugiego, wskazując, że teoretycznie istnieje taka możliwość, jednak dotychczas żaden z Trybunałów nie zdecydował się orzekać w sprawie po jej rozstrzygnięciu przez drugi z Trybunałów.

krucyfiksów w szkole publicznej stanowi naruszenie prawa do wolności wyznania i religii oraz ingeruje w prawo do wychowania i nauczania dzieci zgodnie z przekonaniami religijnymi i filozoficznymi rodziców (naruszenie art. 2 Protokołu nr 1 do EKPC oraz art. 9 EKPC).

Europejski Trybunał Praw Człowieka w wyroku z dnia 3 listopada 2009 roku¹⁶ stwierdził, że doszło do naruszenia wskazywanych przez skarżącą przepisów. ETPC podkreślił, iż państwo zobowiązane jest do powstrzymywania się od narzucania, choćby w sposób pośredni, określonego wyznania. W szczególności dotyczy to miejsc, w których przebywają dzieci, które z uwagi na wiek i stopień możliwości percepcji otoczenia są bardziej narażone na bezkrytyczne przyjmowanie narzucanych treści. Ponadto, ETPC wskazał, że krzyż w szkole może być traktowany przez jej uczniów jako znak religijny, co może prowadzić do zachwiania emocjonalnego wśród uczniów innych wyznań, którzy mogą mieć poczucie, iż narzuca się im określony światopogląd. ETPC przypomniał o obowiązku pozostawania przez państwo neutralnym wyznaniowo w ramach edukacji publicznej.

Wyrok ten wzbudził spore kontrowersje. Co znamienne, w kraju bioącym w ostatnich czasach zawsze aktywny udział w celu zjednoczenia Europy, zaczęły pojawiać się w coraz większym stopniu antyeuropejskie głosy¹⁷. Do sprawy przystąpiły liczne państwa w charakterze interwenientów ubocznych, przedstawiając argumentację podkreślającą, że popieranie modelu państwa świeckiego i usunięcie krucyfiksów ze szkół, w których były od zawsze, nie byłoby działaniem neutralnym i nosiłoby znamiona działania politycznego¹⁸.

W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba uchyliła poprzedni wyrok ETPC¹⁹, oddalając skargę. Podzielono argumentację uznającą dwoistość znaczeniową krucyfiksu – jako symbol religijny dla wierzących oraz symbolu o określonym ładunku wartościowym dla osób niewierzących. Krzyż może być postrzegany jako element kulturowy, będący przejawem cech tożsamościowych oraz tradycji danego państwa.

Obecność atrybutów religijnych w placówkach edukacyjnych była rozważana przez ETPC również pod kątem ubioru wynikającego z zasad religii. W tym zakresie warto przywołać sprawę Dahlab przeciwko

16 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 3 listopada 2009 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06.

17 R. Torfs, *Obecność krzyża*, s. 12.

18 Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06.

19 Ibidem.

Szwajcarii²⁰. Lucia Dahlab była nauczycielką w szkole podstawowej. Po wyjściu za mąż za muzułmanina zaczęła praktykować chodzenie do pracy w hidżabie, co spotkało się z krytyką dyrekcji, która tego zakazała. Warto przy tym podkreślić, iż rodzice dzieci nie mieli zastrzeżeń ani do samej nauczycielki ani do jej ubioru. Dahleb nie zgadzając się z rozstrzygnięciem, po przejściu drogi krajowej, wniosła skargę do ETPC wskazując na naruszenie jej prawa do swobody wyznania. Trybunał w decyzji z dnia 15 lutego 2001 roku²¹ wbrew zarzutom dokonał jednak oceny, iż nie doszło do naruszenia Konwencji. Podkreślił, iż zakaz noszenia chusty w miejscu pracy skarżącej był uzasadniony z uwagi na młody wiek uczniów skarżącej (podobnie jak w sprawie Lautsi vs Włochy), którzy byli bardziej podatni na ewentualnie przekazywane treści niż starsze dzieci. Niektórzy komentatorzy wskazują, iż z uwagi na podkreśloną przez ETPC w tej sprawie „formacyjną rolę”²² skarżącej jako nauczyciela można przyjąć, że w innym przypadku ETPC mógłby dojść do przekonania o naruszeniu prawa do wolności wyznania²³.

W orzecznictwie ETPC w zasadzie jednolita linia²⁴ kształtuje się w kwestii ubioru uczniów i studentów w trakcie uczestniczenia w zajęciach w placówkach edukacyjnych. Standard w tym zakresie wyznaczyła sprawa tureckiej studentki Leyli Şahin, która w trakcie całych studiów medycznych na zajęciach nosiła chustę. W ostatnim roku studiów został wydany przez uczelnię okólnik²⁵ zabraniający uczestnictwa

---

20 Decyzja ETPC z dnia 15 lutego 2001 roku w sprawie Dahlab przeciwko Turcji, skarga nr 42393/98.

21 Ibidem.

22 Warto zauważyć, iż w późniejszej sprawie Kurtulmus przeciwko Turcji (decyzja z dnia 24 stycznia 2006 roku, skarga nr 65500/01) ETPC również uznał skargę za oczywiście bezzasadną, mimo iż skarżąca była nauczycielem akademickim, a tym samym wiek uczniów pozwalał na ich krytyczne podejście do treści, z jakimi byli konfrontowali. Podstawą jednak tego rozstrzygnięcia była kwestia uregulowania prawnego ubioru urzędników państwowych obowiązująca wszystkich nauczycieli akademickich niezależnie od wyznania. Pokazuje to, że ETPC rozstrzygając sprawy naruszenia praw i wolności człowieka w sposób kompleksowy dokonuje oceny uzasadnienia i proporcjonalności ingerencji w prawa w stosunku do celu, jakiemu ma to służyć.

23 I. Kamiński, *Islamską chusta i zasłony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego, (vol. XI), 2013, s. 10-11.

24 W nurt ten wpisują się przede wszystkim sprawa Şahin przeciwko Turcji (wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 10 listopada 2005 roku, skarga nr 44774/98), sprawa Köse i in. przeciwko Turcji (decyzja ETPC z dnia 24 stycznia 2006 roku, skarga nr 26625/02), jak również sprawa Dogru przeciwko Francji oraz Kervanici przeciwko Francji (wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2008 roku, skarga nr 31645/04, nr 27058/05).

25 Również we Francji obowiązuje zakaz noszenia chust muzułmańskich w szkołach publicznych wprowadzony na podstawie ustawy z dnia 15 marca 2004 roku (por. P. Nelidoff, *Obecność krzyża*, s. 53).

w zajęciach i egzaminach przez kobiety w hidżabie. W związku z brakiem podporządkowania się przez Şahin została ona zawieszona w pracach studenta.

ETPC rozważając przedmiotową sprawę podkreślił rolę chusty jako „silnego symbolu zewnętrznego”, która w Turcji uważana jest za atrybut przynależności do islamu. W wyroku z dnia 10 listopada 2015 roku²⁶ ETPC wskazał, iż Turcja chcąc efektywnie chronić równość płci i przeciwdziałać ekstremistycznym ruchom politycznym uprawniona²⁷ jest do wprowadzania ograniczeń prowadzących do zapewnienia neutralności i przeciwdziałaniu wywierania wpływu przez większość muzułmańską na osoby innego wyznania.

Uzewnętrzanie atrybutów religijnych w miejscu pracy pojawiło się w orzecznictwie ETPC również w zakresie krzyżyka noszonego jako wisior (sprawa Eweida, Chaplin i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu)²⁸. Nadii Eweida w związku z polityką linii lotniczych „British Airways” zakazano widocznego noszenia biżuterii religijnej (niewielkiego krzyżyka). Skarżąca zarzuciła, iż w ten sposób doszło do naruszenia jej prawa do manifestacji wyznania. ETPC przyznał, iż linie lotnicze mogły propagować określoną politykę mającą na celu budowanie wizerunku jako korporacji, jednak sposób działania nie pozostawał proporcjonalny do ograniczenia wolności wyznania skarżącej²⁹. Odmiennie została rozpatrzona sytuacja drugiej skarżącej, Shirley Chaplin, która była zatrudniona w szpitalu, a której zakazano noszenia krzyżyka z uwagi na chęć zmniejszenia możliwości wywołania obrażeń u pacjentów. Szpital zaproponował jednocześnie skarżącej, aby w miejsce krzyżyka w formie naszyjnika nosiła broszkę o tym kształcie, na co skarżąca się nie zgodziła. ETPC uznał, iż ochrona zdrowia i bezpieczeństwa w szpitalu były wartością nadrzędną wobec wolności manifestowania wiary przez skarżącą, a tym samym nie doszło do naruszenia EKPC³⁰.

Na uwagę zasługuje również sprawa możliwości noszenia chusty przez Samirę Achbita, która pracowała w charakterze recepcjonistki w przedsiębiorstwie świadczącym usługi ochrony i monitoringu. Kobiecie wypowiedziano umowę o pracę w związku z odmową

26 Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 10 listopada 2015 roku w sprawie Şahin przeciwko Turcji, skarga nr 44774/98. W sprawie wydany był również wyrok izby w dniu 29 czerwca 2004 roku.

27 Do wyroku zostało zgłoszone zdanie odrębne przez belgijską sędzię Françoise Tulkens. Więcej na ten temat: I. Kamiński, *Islamska chusta*.

28 Wyrok ETPC z dnia 15 stycznia 2013 roku w sprawie Eweida i Chaplin przeciwko Wielkiej Brytanii, skarga nr 48420/10, 59842/10.

29 Ibidem.

30 Ibidem.

dostosowania się do regulaminu pracy, który przewidywał zakaz uzewnętrzniania w miejscu pracy swoich przekonań politycznych, światopoglądowych i religijnych lub związanych z nimi obrzędów. Belgijski sąd krajowy zwrócił się z pytaniem prejudycjalnym do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, który uznał³¹, że w sprawie nie doszło do dyskryminacji bezpośredniej ponieważ regulamin pracy odnosił się do wszystkich pracowników niezależnie od wyznania i światopoglądu. Jednocześnie Trybunał dopuścił możliwość dyskryminacji pośredniej wynikającej z realizacji przez pracodawcę polityki neutralności politycznej, światopoglądowej i religijnej, jeżeli działania te są właściwe i konieczne.

W sprawie Mann Singh przeciwko Francji ETPC uznał skargę za niedopuszczalną³². Miało to miejsce na tle następującego stanu faktycznego. Mann Singh był praktykujący sikhem, co wiązało się z koniecznością noszenia na co dzień turbanu na głowie. Po utracie dokumentu prawo jazdy, w którym widniało zdjęcie w tradycyjnym stroju skarżący złożył dokumenty o wydanie nowego dokumentu załączając podobne zdjęcie. Władze Francji odmówiły wydania duplikatu dokumentu powołując się na brak dostarczenia wymaganego zdjęcia bez nakrycia głowy. W sprawie tej ETPC wskazał, że art. 9 EKPC nie może być wykorzystywany jako ochrona każdego działania motywowanego religią. Podkreślono, że ograniczenie prawa jednostki w analizowanym zakresie uzasadnione pozostaje w kontekście bezpieczeństwa publicznego.

Analiza orzecznictwa ETPC wskazuje, że dokonuje się rozróżnienia pomiędzy uznawaniem danego atrybutu religijnego wyłącznie za symbol kultu od jego funkcji kulturalnych i określających tożsamość narodową danego kraju. Orzecznictwo kładzie duży nacisk na zachowanie neutralności wyznaniowej w sferze publicznej. ETPC każdorazowo rozważa tło konfliktu ważąc istniejące w sprawie argumenty i ich społeczny wydźwięk. Tym niemniej należy zauważyć, że chusta muzułmańska jest postrzegana jako silny atrybut religijny, który dodatkowo stanowi symbol zniewolenia kobiet³³. Sprawa ta jednak pozostaje dyskusyjna – w ramach samego ETPC prezentowane są różne stanowiska³⁴.

---

31 Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 14 marca 2017 r., C-157/15.

32 Decyzja ETPC z dnia 13 listopada 2008 roku w sprawie Singh przeciwko Francji, skarga nr skarga nr 24479/07.

33 Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 10 listopada 2005 roku w sprawie Şahin przeciwko Turcji, skarga nr 44774/98.

34 I. Kamiński, *Islamska chusta*.

2. Atrybuty religijne w polskiej przestrzeni publicznej

W Polsce w zasadzie nie istnieją szczegółowe regulacje nakazujące lub zakazujące uwidaczniania atrybutów religijnych w przestrzeni publicznej. Dla analizy zagadnienia konieczna jest weryfikacja ogólnych przepisów w zakresie wolności wyznania, myśli i sumienia.

Zasadniczym aktem regulującym przywołaną powyżej kwestię jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku³⁵. Preambuła aktu zasadniczego wskazuje, iż Narodem Polskim są obywatele składający się zarówno z osób wierzących w Boga, który pozostaje źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak również inne osoby wywodzące te wartości z innych źródeł. Nadto podkreślone zostało, iż kultura Rzeczypospolitej Polskiej została zakorzeniona „w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach”. Sformułowania te przekazują niewątpliwie informacje o znaczeniu ideologii chrześcijańskiej dla określenia polskiej tożsamości narodowej. Obowiązek strzeżenia dziedzictwa kulturowego wynika z art. 5 Konstytucji.

Konstytucja przewiduje, iż Polska pozostaje państwem świeckim, zachowującym bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych. W orzecznictwie przyjmuje się, że wyrażona w Konstytucji zasada bezstronności ma na celu umożliwienie korzystania z praw wynikających z wolności religijnej oraz zakaz ingerencji w strukturę wyznaniową społeczeństwa³⁶. Nadmienić należy, iż przyjętą w Konstytucji zasadę neutralności krytykuje się jako wewnętrznie sprzeczną. Podkreśla się, że państwo musi opierać się na określonej aksjologii, która w przypadku Polski powinna być wywodzona z wartości określonych w Preambule³⁷.

Jednocześnie państwo powinno zapewnić swobodę w wyrażaniu przekonań przez jednostki w życiu publicznym (art. 25 ust. 2 Konstytucji). Regulacja ta uszczegółowiona została w art. 53 Konstytucji gwarantującym każdemu wolność sumienia i religii, obejmującą wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie

35 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. Nr 78, poz. 483), dalej jako Konstytucja.

36 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 grudnia 2009 roku, sygn. akt U 10/07, OTK-A 2009, poz. 163, pkt V. 5-6).

37 M. Olszówka, *Komentarz do art. 25 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1-86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, system informacji prawnej Legalis, nb. 59-64.

i nauczanie, a także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi. Należy jednak zwrócić uwagę, iż dokonuje się rozróżnienia pomiędzy publicznym wyznawaniem religii a jej manifestacją w życiu publicznym³⁸.

Przyjmuje się w związku z tym, że art. 25 ust. 2 Konstytucji odnosi się do funkcjonowania religii w przestrzeni publicznej, w tym umożliwia dokonywanie wystroju budynków publicznych w symbole religijne czy przebieg uroczystości państwowych z ewentualnym udziałem duchownych³⁹. Niektórzy przedstawiciele doktryny prawniczej wywodzą możliwość ekspozycji symboli religijnych w budynkach publicznych z prawa do wyrażania przekonań w życiu publicznym (np. Parlament, sądy, ratusze)⁴⁰. Pozostali zwolennicy prawa umieszczania materialnych atrybutów religijnych w budynkach publicznych wywodzą to prawo z art. 53 ust. 2 Konstytucji⁴¹. Decyzja o umieszczeniu określonych symboli religijnych lub o braku ich udostępnienia w budynku publicznym należy do gospodarza danego miejsca (np. rada miejska)⁴². Warto jednak w tym miejscu podkreślić szczególną rolę symboli chrześcijańskich wynikającą z regulacji Konstytucji, która nawiązując do dziedzictwa Narodu wynikającego z tej religii nakłada obowiązek na władze Rzeczypospolitej Polskiej strzeżenia tego dziedzictwa⁴³.

Formą uzewnętrzniania religii niewątpliwie pozostaje korzystanie z symboli religijnych, które potwierdzają przynależność do określonego wyznania⁴⁴. Przykładowo dla katolików będą to krzyżyki czy medaliki z wizerunkiem świętych, dla żydów medaliki z gwiazdą Dawida, dla muzułman hidżaby, a dla sików turbany. Konstytucja jednocześnie zapewnia możliwość wprowadzenia nauczania religii jako przedmiotu szkolnego, przy czym zaznacza, że tego typu działanie nie może powodować naruszenia wolności sumienia i religii innych osób (art. 53 ust. 4 Konstytucji).

Wolność sumienia i religii została również określona od strony negatywnej w tej sposób, że nikt nie może zmuszany do uczestniczenia albo nieuczestniczenia w praktykach religijnych (art. 53 ust. 6 Konstytucji).

---

38 M. Pietrzak, *Stosunki państwo – kościół w nowej Konstytucji*, PIP z 11-12 (1997), s. 184.

39 M. Olszówka, *Komentarz do art. 25 Konstytucji*, nb. 66.

40 Ibidem, nb.67.

41 Ibidem.

42 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 25 listopada 2010 roku, sygn. akt I ACa 363/10, PPW nr 4 (2012), s. 216-217.

43 M. Olszówka, *Komentarz do art. 25 Konstytucji*, nb. 68.

44 P. Stanisław, *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej w kontekście wolności myśli, sumienia i religii. Perspektywa polska*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisław, M. Zawiaślak, M. Ordon, Lublin 2016, s. 169.

Wypadki ograniczenia praw wynikających z analizowanych przepisów zostały ściśle określone w przepisach konstytucyjnych. Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. Słusznie przy tym zaznacza się, że ograniczenie nie może prowadzić do naruszenia istoty prawa wolności religii i sumienia. Przepis art. 53 ust. 5 Konstytucji nie wyłącza w tym zakresie działania zasady proporcjonalności wynikającej z art. 31 ust. 3 Konstytucji⁴⁵.

Dla omawianej tematyki istotne znaczenie ma również ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁴⁶. Ustawa zawiera regulacje w zakresie korzystania z wolności sumienia i wyznania, stosunku państwa do kościołów i związków wyznaniowych, rejestracji kościołów i związków wyznaniowych oraz regulacji spraw majątkowych niektórych kościołów. W zakresie dotyczącym wolności sumienia i wyznania ustawa wskazuje, iż wolność ta obejmuje swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i publicznie (art. 1 ust. 2 u.g.w.s.w.). Ustawa ta wyraźnie zaznacza, iż nikt nie może być dyskryminowany bądź uprzywilejowany z powodu religii lub przekonań w sprawach religii (art. 6 ust. 1 u.g.w.s.w.).

Wolność sumienia i wyznania podlega ochronie cywilnej i karnej. W rozumieniu przepisów prawa cywilnego stanowi ona dobro osobiste⁴⁷, a w razie jego bezprawnego naruszenia (lub zagrożenia takim naruszeniem) można żądać podjęcia odpowiednich działań w świetle art. 23-24 ustawy z dnia 23 kwietnia 1949 roku Kodeks cywilny⁴⁸. Przyjmuje się przy tym, że „naruszanie swobody sumienia występuje w takich sytuacjach, w których zachowanie się określonego podmiotu uniemożliwia lub utrudnia innej osobie wyznawanie i praktykowanie wybranej religii”⁴⁹. W takiej sytuacji jednostka, której prawa zostały naruszone może żądać dopełnienia czynności niezbędnych do usunięcia skutków naruszenia, w szczególności złożenia oświadczenia odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie, a także zadośćuczynienia.

45 P. Stanisz, *Obecność krzyża*, s. 168.

46 Ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1153 ze zm.), dalej jako u.g.w.s.w.

47 Temat rozumienia wolności sumienia jako dobra osobistego został szeroko omówiony przez Piotra Stanisza (P. Stanisz, *Obecność krzyża*, s. 175-177).

48 Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 459 ze zm.).

49 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 roku, sygn. akt III CKN 618/00, system informacji prawnej Legalis.

W kodeksie karnym⁵⁰ zdefiniowano trzy przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania. Po pierwsze niedozwolone jest ograniczanie człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową lub bezwyznaniowość. Po drugie niedozwolone pozostaje również złośliwe przeszkadzanie publicznemu akty religijnemu, w tym pogrzebowi, uroczystościom lub obrzędom żałobnym. W końcu odpowiedzialności karnej podlega również osoba, która obraża uczucia religijne innych osób, znieważając publicznie przedmiot czci religijnej lub miejsce przeznaczone do publicznego wykonywania obrzędów religijnych.

Dla rozważań dotyczących eksponowania atrybutów religijnych w przestrzeni publicznej istotne pozostaje również zarządzenie MEN w sprawie warunków zapewniania prawa wykonywania praktyk religijnych dzieciom i młodzieży przebywającym w zakładach wychowawczych i opiekuńczych oraz na obozach i koloniach⁵¹, w którym dopuszczono możliwość umieszczania w placówkach krzyży oraz innych symboli religijnych, uwzględniających uczucia wychowanków poszczególnych religii i wyznań⁵².

Obecność symboli religijnych w polskiej przestrzeni publicznej wynika przede wszystkim ze zwyczaju i zakorzenionej historii będącej dziedzictwem Narodu⁵³. Powoduje to, iż na gruncie realiów polskich najczęściej występującymi atrybutami religijnymi pozostają symbole powiązane z chrześcijaństwem. Krzyże umieszczane są w urzędach czy placówkach edukacyjnych.

---

50 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1137 ze zm.). Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania zostały określone w rozdziale XXIV.

51 Zarządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 lipca 1992 roku w sprawie warunków zapewniania prawa wykonywania praktyk religijnych dzieciom i młodzieży przebywającym w zakładach wychowawczych i opiekuńczych oraz na obozach i koloniach (M.P. z 1992 r., Nr 25, poz. 181).

52 Warto w tym miejscu odnotować, iż przepisy nie przewidują obligatoryjnego eksponowania krzyża w placówkach edukacyjnych, co wynika z analizy przeprowadzonej przez ETPC w sprawie Lautsi przeciwko Włochom (wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06). Obowiązujące przepisy dopuszczają możliwość umieszczenia krzyży i innych symboli religijnych w salach lekcyjnych, ale nie jest to obligatoryjne. Należy dodatkowo wskazać, że przepis ten był przedmiotem badania na wniosek Rzecznika Praw Obywatelskich przez Trybunał Konstytucyjny, który orzekł, że przepisy zarządzenia MEN w sprawie warunków zapewniania prawa wykonywania praktyk religijnych dzieciom i młodzieży przebywającym w zakładach wychowawczych i opiekuńczych oraz na obozach i koloniach nie naruszają wolności sumienia i wyznania oraz zasady rozdziału państwa i kościoła z uwagi na fakultatywność umieszczania symboli religijnych (orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 r., sygn. U 12/92, system informacji prawnej Legalis).

53 Preambuła do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

Ekspozowanie atrybutów religijnych publicznie rodzi konieczność postawienia pytania o granice w tym zakresie, aby nie doszło do naruszenia wolności sumienia i religii innych osób od strony negatywnej, tj. prawa do funkcjonowania bez zmuszania do uczestniczenia albo nieuczestniczenia w praktykach religijnych. Komentatorzy podkreślają, iż wolność religijna w tym aspekcie nie oznacza jednak prawa do życia w środowisku pozbawionym zachowań motywowanych religijnie⁵⁴. Pluralizm religijny powoduje konieczność współegzystowania różnych opcji światopoglądowych i wynikających z nich wypowiedzi, zachowań i symboli⁵⁵.

Mimo takiego podejścia również na gruncie polskim, podobnie jak na gruncie europejskim, pojawiają się spory na tle korzystania z wolności sumienia i religii.

Spór o obecność krzyża w polskiej przestrzeni publicznej istniał już w okresie tzw. Polski Ludowej⁵⁶. Przechodząc do ostatnich lat warto w tym zakresie wspomnieć sprawę rozstrzyganą przez Sąd Apelacyjny w Łodzi⁵⁷. Jeden z mieszkańców Łodzi pozwał Gminę Łódź o naruszenie dóbr osobistych, które miało wynikać z zawieszenia krzyża na sali obrad Rady Miejskiej, co miało prowadzić wedle powoda do naruszenia jego wolności sumienia i stanowiło formę dyskryminacji. Powód nie był radnym ani nie sprawował żadnej funkcji w jednostkach samorządowych, a obrady Rady Miejskiej śledził za pośrednictwem telewizji. Sąd Apelacyjny oddalił powództwo, wskazując:

Symbol krzyża w doświadczeniach Narodu Polskiego, poza wymową religijną w istocie wszystkich wyznań chrześcijańskich, a nie tylko jednego, wpisał się do świadomości społecznej także jako symbol śmierci, bólu, cierpienia, poświęcenia, oddania czci wszystkim, którzy walczyli i polegli za wolność i niepodległość w okresie walki narodowowyzwoleńczej w czasie rozbiorów oraz w okresie wojny z najeźdźcą. Symbolem krzyża oznacza się od wieków mogiły przodków, miejsca narodowej pamięci. W zachowaniach zbiorowych pozareligijnych to ostatnie znaczenie symboliki krzyża jako wyraz czci i łączności z wyzwolicielami Ojczyzny ma

54 P. Stanisz, *Obecność krzyża*, s. 176.

55 Ibidem.

56 Ibidem, s. 156-158. Piotr Stanisz opisuje w tym zakresie szerszy kontekst historyczny związany z obecnością krzyża w polskiej przestrzeni publicznej, jego usunięciem i przywróceniem do przestrzeni publicznej.

57 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 28 października 1998 roku, sygn. akt I ACa 612/98, system informacji prawnej Lex. Podobnie została rozstrzygnięta sprawa z powództwa mieszkanka Świnoujścia, który żądał usunięcia krzyża z Urzędu Miejskiego. Por. wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 25 listopada 2010 roku, sygn. akt I ACa 363/10, PPW nr 4 (2012), s. 216-217.

nawet pierwszoplanowe znaczenie. Nie wykształcił się bowiem inny uniwersalny sposób oddawania tej czci⁵⁸.

Kwestionowana była również obecność krzyża na Sali Posiedzeń Plenarnych Sejmu. W 2011 roku grupa posłów z Ruchu Palikota zwróciła się o jego usunięcie, do czego nie doszło w związku z dokonaną oceną prawną, iż obecność krzyża nie jest sprzeczna z obowiązującymi w Polsce przepisami⁵⁹. Kolejnym etapem działań zmierzającym do usunięcia krzyża z Sejmu było skierowanie sprawy na drogę sądową w związku z twierdzeniami dotyczącymi naruszenia dóbr osobistych. Argumentacji tej nie podzielił jednak Sąd Apelacyjny w Warszawie⁶⁰, co w zasadzie doprowadziło do zakończenia obecnego sporu o obecność krzyża w budynkach publicznych⁶¹.

Warto jednak odnotować, iż pojawiające się w Polsce problemy związane z obecnością atrybutów religijnych w przestrzeni publicznej nie dotyczą wyłącznie symboli chrześcijańskich. W ostatnim czasie głośna była sprawa pracownicy banku noszącej naszyjnik z symbolem gwiazdy Dawida, co spotkało się z nerwową reakcją klienta, który gwałtownie sprzeciwił się co do obsługi przez osobę o żydowskich przekonaniach religijnych. Sytuacja ta spotkała się z reakcją Rzecznika Praw Obywatelskich, który wyraził dezaprobatę dla tego typu zachowań, deklarując jednocześnie pełne wsparcie dla dyskryminowanej⁶².

Podsumowanie

Przepisy szeroko zakreślają ramy wolności wyznania, umożliwiając jednocześnie jednostkom publiczne uzewnętrznianie swoich przekonań religijnych i światopoglądowych. Jak jednak pokazuje analiza regulacji prawnych i orzecznictwa możliwe są w tym zakresie ograniczenia. Dotyczy to

---

58 Ibidem.

59 Marszałek Sejmu zleciła w tym zakresie sporządzenie opinii prawnych przez różne ośrodki akademickie. W ramach tego oceny zagadnienia prawnego dokonali Roman Wieruszowski z Polskiej Akademii Nauk, Ryszard Piotrowski z Uniwersytetu Warszawskiego, Lech Morawski z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Dariusz Dudek i Piotr Stanisław z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II – wszyscy, choć powołując się na różne aspekty, uznali, iż dopuszczalne pozostaje eksponowanie krzyża w Sali Posiedzeń Plenarnych Sejmu.

60 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 9 grudnia 2013 roku, sygn. akt I ACa 608/13, system informacji prawnej Legalis.

61 P. Stanisław, *Obecność krzyża*, s. 162.

62 Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar, *List do Forum Żydów Polskich z dnia 24 sierpnia 2016 r.*, <http://www.fzp.net.pl/spoleczenstwo/rzecznik-praw-obywatelskich-pisze-do-forum-zydow-polskich>, dostęp: 12 września 2017 r.

zarówno wolności wyznania od strony pozytywnej, jak również od strony negatywnej.

Ważne jest ustalenie, w jakim zakresie danym symbol w dalszym ciągu pozostaje atrybutem religijnym, a w jakim inne jego funkcje i rozumienie zostają uzewnętrznione. W krajach silnie związanych z chrześcijaństwem (Polska, Włochy, Hiszpania) atrybuty te będą miały dodatkowe funkcje powiązane z tradycją, pod którą wyrażane są określone przesłania (np. symbol walk niepodległościowych⁶³).

To, co kiedyś było uznawane za symbole religijne ulega również komercjalizacji, czego przykładem są Święta Bożego Narodzenia. Powiązane z tym zwyczajowo elementy takie jak choinka czy świąteczka obecne są w całej przestrzeni publicznej jako element wystroju. Podobnie stało się z osobą Świętego Mikołaja, który oderwał się od chrześcijańskich korzeni, stając się elementem ponadreligijnym⁶⁴.

Z tych przyczyn każdorazowa ocena, czy obecność danego symbolu religijnego w przestrzeni publicznej (lub jej brak) może prowadzić do naruszenia praw człowieka jest trudna. Konieczne jest uwzględnienie kontekstu kulturowego, historycznego czy uwarunkowań, dla których doszło do ograniczenia.

Słusznie zaznacza się, że nie jest możliwe funkcjonowanie w próżni wyznaniowej – funkcjonując w społeczeństwie człowiek zawsze będzie w mniejszym lub większym stopniu egzystował w sąsiedztwie określonych przekonań światopoglądowych i religijnych. Istotne pozostaje w tym zachowanie umiaru – zarówno w uzewnętrznianiu swoich przekonań, jak również w postrzeganiu przekonań innych osób. Tylko w ten sposób możliwy będzie harmonijny i pokojowy rozwój społeczności, umożliwiający unikanie zbędnych konfliktów na tle wyznaniowym.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Dz.U. z 1993 roku, Nr 61, poz. 284 ze zm.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE. C 2010 Nr 83, s. 389

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. Nr 78, poz. 483).

63 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 28 października 1998 roku, sygn. akt I ACa 612/98, system informacji prawnej Lex.

64 R. Torfs, *Obecność krzyża*, s. 19-20.

- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz.U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 Kodeks cywilny (tj. Dz.U. z 2017 r., poz. 459 ze zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny (tj. Dz.U. z 2016 r., poz. 1137 ze zm.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tj. Dz.U. z 2017 r., poz. 1153 ze zm.).
- Zarządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 lipca 1992 roku w sprawie warunków zapewniania prawa wykonywania praktyk religijnych dzieciom i młodzieży przebywającym w zakładach wychowawczych i opiekuńczych oraz na obozach i koloniach (M.P. z 1992 r., Nr 25, poz. 181).

Opracowania:

- ALEKSIEJUK A. 2012. *Wolność religijna i poprawność europejska*, „Elpis” 14/25-26: 105-113.
- KAMIŃSKI I. 2013. *Islamską chusta i zasłony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego”, (vol. 11).
- MARTÍNEZ-TORRÓN J. 2016. *Pojęcie religijnej neutralności państwa w odniesieniu do obecności krzyża w przestrzeni publicznej w Hiszpanii*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. STANISZ, M. ZAWIŚLAK, M. ORDON, Lublin.
- MEILIUS K., JUŠKEVIČIUS J. 2016. *Publiczna obecność krzyża z perspektywy litewskiej*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. STANISZ, M. ZAWIŚLAK, M. ORDON, Lublin.
- NELIDOFF PHILIPPE. 2016. *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej: Francja*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. STANISZ, M. ZAWIŚLAK, M. ORDON, Lublin.
- OLSZÓWKA M. 2016. *Komentarz do art. 25 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1-86*, red. M. SAFJAN, L. BOSEK, Warszawa, system informacji prawnej Legalis.
- PIETRZAK M. 1997. *Stosunki państwo – kościół w nowej Konstytucji*, „PIP” 11-12.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2016*. 2017. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- RYNKOWSKI M. 2016. *Krzyż i inne symbole religijne w prawie Unii Europejskiej. Uwagi o konsekwencjach przystąpienia Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Czy Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wydałby inne orzeczenie w sprawie Lautsi?*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych*

państw europejskich, red. P. STANISZ, M. ZAWIŚLAK, M. ORDON, Lublin.

STANISZ P. 2016. *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej w kontekście wolności myśli, sumienia i religii. Perspektywa polska*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. STANISZ, M. ZAWIŚLAK, M. ORDON, Lublin.

TORFS R. 2016. *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej z perspektywy Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. STANISZ, M. ZAWIŚLAK, M. ORDON, Lublin.

Wyznania religijne w Polsce 2012-2014. 2016. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

Orzecznictwo:

Decyzja ETPC z dnia 13 listopada 2008 roku w sprawie Singh przeciwko Francji, skarga nr skarga nr 24479/07.

Decyzja ETPC z dnia 15 lutego 2001 roku w sprawie Dahlab przeciwko Turcji, skarga nr 42393/98.

Decyzja ETPC z dnia 24 stycznia 2006 roku w sprawie Kurtulmus przeciwko Turcji, skarga nr 65500/01.

Decyzja ETPC z dnia 24 stycznia 2006 roku w sprawie sprawa Köse i in. przeciwko Turcji, skarga nr 26625/02.

Decyzja ETPC z dnia 4 marca 2008 roku w sprawie El Morsli przeciwko Francji, skarga nr 15585/06.

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 r., sygn. U 12/92, system informacji prawnej Legalis

Wyrok ETPC z dnia 11 stycznia 2005 roku w sprawie Phull przeciwko Wielkiej Brytanii, skarga nr 35753/03.

Wyrok ETPC z dnia 15 stycznia 2013 roku w sprawie Eweida i Chaplin przeciwko Wielkiej Brytanii, skarga nr 48420/10, 59842/10.

Wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2009 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06.

Wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2008 roku w sprawie Dogru przeciwko Francji oraz Kervanici przeciwko Francji, skarga nr 31645/04, nr 27058/05.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 28 października 1998 roku, sygn. akt I ACa 612/98, system informacji prawnej Lex.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 25 listopada 2010 roku, sygn. akt I ACa 363/10, PPW nr 4 (2012), s. 216-217.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 9 grudnia 2013 roku, sygn. akt I ACa 608/13, system informacji prawnej Legalis.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 roku, sygn. akt III CKN 618/00, system informacji prawnej Legalis.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 grudnia 2009 roku, sygn. akt U 10/07, OTK-A 2009, poz. 163, pkt V. 5-6.

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 14 marca 2017 r., C-157/15.

Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 10 listopada 2005 roku w sprawie Şahin przeciwko Turcji, skarga nr 44774/98.

Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06.

Źródła elektroniczne:

Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar, *List do Forum Żydów Polskich z dnia 24 sierpnia 2016 r.*, <http://www.fzp.net.pl/spoleczenstwo/rzecznik-praw-obywatelskich-pisze-do-forum-zydow-polskich>, dostęp: 12 września 2017 r.

Joanna Panek – adwokat, członek Krakowskiej Izby Adwokackiej. Absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, na którym ukończyła studia na kierunkach prawo i ekonomia. W trakcie kariery zawodowej współpracowała z organizacjami takimi jak Federacja Konsumentów czy Fundacja Akademiczne Inkubatory Przedsiębiorczości. Obecnie zarządza własną kancelarią adwokacką. Zainteresowania naukowe koncentruje przede wszystkim wokół praw konsumentów oraz szeroko ujętej odpowiedzialności odszkodowawczej.

